

UOT 94 (479.24)**ADAM OLEARİ, ONUN DİPLOMAT GÜNDƏLİYİ VƏ ORADA
AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ MƏLUMATLARIN TƏSVİRİ**

Z.M.HƏSƏNALİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
zeynalabdinhasanaliyev@bsu.edu.az

Məqalə Adam Olearinin səyyah gündəliyində Azərbaycan tarixinə aid çox mühüm materialların təhlilinə həsr olunmuşdur. Adam Oleari alman riyaziyyatçısı, coğrafiyaçısı və kitabxanaşünas alimi kimi məşhur idi. O, Qolişteyn Qottorp hersoqu III Fridrixin Səfəvi imperiyasına göndərdiyi alman elçiliyinin katibi olmuşdur. Səyahət zamanı topladığı bütün məlumatları iki kitab şəklində çap etdirmişdir. A.Olearinin səyyah gündəliyində Azərbaycanın Şamaxı, Dərbənd, Ərdəbil, Qəzvin və digər şəhərləri haqqında çox qiymətli məlumatlar əks olunmuşdur. Məqalədə həmin məlumatlardan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Adam Oleari, Səyahətnamə, Azərbaycan, Səfəvilər imperiyası, Şah Səfi

Azərbaycan tarixi ən qədim çağlarda olduğu kimi, orta əsrlərdə də nəinki qüdrətli siyasi reallıq, həm də dünyanın ən qabaqcıl istehsal və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, ümumi dünya tarixində dərin iz qoymuşdur. XV-XVII yüzilliklərdə Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrimiz, zəngin diplomatiya tariximiz bu canlı keçmişimizin ən maraqlı və yadda qalan səhifələridir.

XVII əsrdə müxtəlif məqsədlərlə Avropadan Səfəvi dövləti ərazisinə, ardı-arası kəsilmədən axın-axın tacirlər, diplomatlar, səyyahlar, katolik missioner gəlir, gördüklərini, eşitdiklərini qələmə alır və öz gündəliklərində əks etdirirdilər. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinə gəlmiş səyyahlar haqqında ümumi məlumat M.A.Palievkovun əsərində verilir. 1961-ci ildə Z.Yanpolskinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Səyyahlar Azərbaycan haqqında” adlı kitabda müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olan səyyahların əsərlərindən parçalar verilmişdir [11, 4-5].

XVI-XVII əsrlər Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu ərazisində olmuş diplomatlardan biri də Adam Olearidir. Onun Səyahət qeydlərində Azərbaycanın istər siyasi-coğrafi, istərsə də iqtisadi-sosial və mədəni tarixinə dair xeyli sayda məlumatlar mövcuddur. Məşhur alman alimi, riyaziyyatçı, coğrafiyaşünas və diplomatı olan Adam Oleari 24 sentyabr 1599-cu ildə, Saksoniya əyalətinin Aşersleben məntəqəsində anadan olmuşdur. Öz ilkin təhsilini Leypsiq şə-

hərində tamamlayan A.Oleari, III Fridrixin sarayında kitabxanaçı və hesabdar vəzifələrində çalışmışdır. O rus və ərəb dillərini bildiyinə görə 1633-cü ildə hüquqşünas Filip Kruzius fon Kruzenştern və Hamburqlu tacir Otto Brüggemanın başçılığı altında Rusiyaya, oradan da Azərbaycan Səfəvi imperatorluğuna göndərilən elçilikdə katib vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Elçiliyin məqsədi Holşteyn-Qottorp hersoqluğu ilə Səfəvi şahı I Səfi arasında ipək ticarətinə icazə verilməsinə dair razılığın təmin olunması idi. Bu prosesin gerçəkləşdirilməsi üçün, ticarət yolları Rusiya ərazisindən keçdiyinə görə rus çarının da icazəsi tələb olunurdu [2, 8-9].

Adam Oleari diplomat kimi. Adam Olearinin də daxil olduğu elçilik heyəti 22 oktyabr 1633-cü ildə Almaniyadan Rusiyaya yola düşdü və Hamburqda Lübekə, oradan da Riqa və Dorpata gəldilər. Onlar burda 5 ay fasilə verdikdən sonra Reval, Narva, Ladoqa və Novqoroddan keçərək 14 avqust 1634-cü ildə Moskvaya gəlib çatdılar. Bu şəhərdə elçilik heyəti çar Mixail Fyodoroviçlə anlaşma imzalayaraq hersoqun bu müqaviləni təsdiqləməsi üçün dərhal Qottorpa geri qayıtdılar [9, 7-12].

Rusiya ilə anlaşma imzalandıqdan sonra, elçilik heyəti Azərbaycan Səfəvi imperatorluğuna getmək üçün 22 oktyabr 1635-ci ildə Hamburqdan yola çıxaraq, 1636-cı il martın 29-da Moskvaya çatmışdır. İyunun 30-da buradan ayrılaraq Nijni Novqorod yaxınlığındakı Balaxnaya yola düşmüş və burada Volqa çayında əvvəlcədən hazırlanmış gəmi ilə Xəzər dənizinə və oradan cənuba hərəkət etməyə başladılar. 30 iyul Volqanın aşağısı ilə hərəkət edən gəmi güclü fırtınaya görə Niyazobaya - o zamankı adı ilə Niyazabad kəndində sahilə yan aldı. 14 noyabr 1636-cı ildə Dərbəndə hərəkət edən elçilik heyəti, buradan cənuba doğru quru yolu ilə hərəkət etmək qərarına gəldi. Dərbənddə olarkən Oleari yerli əhalidən bir sıra maraqlı rəvayətlər yazıya almışdır. Şamaxıda 3 ay şahın cənuba hərəkət etmələrinə dair icazə verməsini gözləmiş və Ərdəbil, Sultaniyyə və Qəzvindən keçərək 3 avqust 1637-ci ildə şahın paytaxt İsfahandakı sarayına çatmışdır. Elçiliyin üzvləri 16 avqustda Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun başçısı Şah I Səfi tərəfindən qəbul edildi [3; 8]. Buradakı danışıqlar Moskvadakı kimi uğurlu alınmır və elçilik heyəti 21 dekabr 1637-ci ildə İsfahani tərk edib, Rəşt, Lənkəran, Həştərxan, Kazan, Moskva və s. şəhərləri keçərək geriyyə qayıdır.

Adam Olearinin səyahətnamələri. Səfəvilər imperiyasından qayıtdıqdan sonra A.Oleari saray kitabxanaçısı və hesabdar kimi Qottorpdə fəaliyyət göstərmişdir. 1643-cü ildə yenidən Moskvada olmuş və çar tərəfindən ona Rusiyada qalmaq təklif olunmuş, lakin o, bu xahişi qəbul etməyərək Almaniya geri qayıtmışdır. A.Oleari öz dövrünün ən yaxşı alman nasirlərindən olmuşdur. O, fars şairi Sədinin "Gülüstan" əsərini alman dilinə tərcümə edərək, "Persianisches Rosenthal" başlığı altında 1654-cü ildə Şlezviqdə nəşr etdirmişdir. Həmçinin o, fars dili lüğəti hazırlasa da, bu yalnız əlyazma şəklində qalmışdır [2, 38-41]. O, 22 fevral 1671-ci ildə, Şlezviqin Qottorf qalasında və-

fat etmişdir.

Adam Olearinin həmin iki səyahət qeydləri ilk dəfə 1647-ci ildə Almaniyada almanca “Beschreibung der muscowitischen und persischen Reise” adı ilə nəşr olundu. Həmin nəşrin 1656-cı il təkrar nəşri də mövcuddur. Daha sonra 1656-cı ildə bu səyahətnamənin fransız dilinə tərcüməsi “Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse, par Adam Olearius” adı ilə nəşr olundu [10, 5-8]. Səyahətnamə ingilis dilinə ilk dəfə Con Davis tərəfindən tərcümə edildi və 1662-ci ildə Londonda “Travels of the Ambassadors sent by Frederic, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia” adı ilə nəşr olundu [8]. Əsərin təkrar nəşri 1669-cu ildə gerçəkləşdirildi. Daha sonra əsər italyan dili olmaqla dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olundu. Səyahətnamənin rus dilində “Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах” və “Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно” adlı iki nəşri mövcuddur. Onlardan birincisi 1870-ci ildə, ikincisi isə 1906-cı ildə nəşr olunmuşdur [9; 10].

Adam Olearinin əsərlərində Azərbaycan haqqında məlumatlar.

Adam Olearinin səyahətnamə qeydlərində Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələləri öz əksini tapmışdır. Onun Şirvan haqqında fikirləri maraqlıdır. Səyahət Şamaxı şəhəri haqqında məlumat verərkən yazır ki, bura qədim zamanlarda Midiya Atropatenası adlanan və indiki adı isə Şirvan vilayəti adlanan bölgənin əsas şəhəridir [9, 558]. Görünür səyyah tarixi Qafqaz Albaniyasını Atropat Midiyası ilə qarışdırıb. Onun aşağıdakı məlumatları çox diqqət çəkicidir. “...Gecələmək üçün dayandığımız Şahmurad kəndində bütün evlər boş idi. Bizdən öncə şah üçün yeni il hədiyyəsi toplamağa gəlmiş Şirvan bəylərbəyi Ərəb xanın adamları guya bizim hər şeyi qarət etdiyimiz, əhalini döyməmiş haqqında yanlış məlumatlar yaymışdılar” [9, 510-511].

Şamaxının idarə olunması haqqında məlumat verən A. Oleari yazır ki, xan ədaləti daim gözləməli, ölkə düşmənlərinə qarşı sayıqlıq göstərməli və bütün əyalətlərdə olduğu kimi daim 1000 əsgəri hazır vəziyyətdə saxlamalıdır. [9, 555]. V.Alessandrindən təqribən 100 il sonra Səfəvi ərazisində olan alman səyyahı E.Kempfer də bu faktı təsdiq edərək qeyd edir ki, xanın hökmdar olduğu ərazilərdən əldə edilən gəlir onun şəxsi malı kimidir və onun özünün ixtiyarındadır. Xan şahın müəyyən sayda qoşununu öz məntəqəsində saxlamalı və ya onun hökmdarlıq etdiyi ərazidən kənarında olan əsgərlərin xərcini verməlidir [4, 73-74]. O davam edir ki, Şirvan xanı adəti üzrə Novruz bayramı münasibəti ilə şahə hədiyyələr göndərirdi. Qardaşı ilə bağı məsələnin şah tərəfindən nəzərə alınması ilə əlaqədar bu dəfəki hədiyyələr daha bahalı idi. Hədiyyələr bir neçə gözəl at, hər at üçün yəhər, dəvələr, qu quşu tükündən hazırlanmış 30 balıq, eləcə də çox gözəl oğlan və qızlardan ibarət idi [4, 74-75].

Azərbaycanın dövlət quruluşu haqqında da A. Olearinin maraqlı fikirləri mövcuddur. A.Oleari yazır ki, biz Şamaxıya yaxınlaşanda süvarilər bizi türk

dilində “xoş gəldin” deyər qışqıraraq salamladılar. Onların müşayəti ilə azca irəliləmişdik ki, sağ tərəfdə sayları 500-ə qədər olan qoşun gördük. Beləliklə, biz bildik ki, bu qoşunun içində xan və kələntər bizi gözləyirmiş [9, 524-525]. Ö.Çələbi də 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən Niyazabad və Dərbənd şəhərlərində kələntərin olduğunu göstərmişdir [1, 60-75]. 1637-ci ildə Şamaxıda olan A.Oleari əvvəllər qala divarları ilə əhatə olunan şəhərin cənub və şimal hissələrindən ibarət olduğunu, şimal hissəsinin cənubdan kiçik olmasını, cənub istehkamlarının I Şah Abbasın əmri ilə xilas edildiyini, şimal hissənin Leypsiq böyüklüyündə olduğunu göstərmişdir [9, 462-463]. A.Olearinin yazdığına görə, 1607-ci ildə Osmanlı işğalından azad edilənə qədər Şamaxıda 5000 ev olmuşdur [9, 462]. A.Oleari öz səyahətnaməsində Dərbəndin sultan tərəfindən idarə olunmasını [9, 510], Şamaxı xanı tərəfindən səfirləri qarşılamaq üçün mehmandar təyin edilməsini [9, 514], Şamaxıda xan və kələntər tərəfindən qarşılaşdıklarını [9, 525], xan və kələntər vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu qeyd etmişdir.

Onun Azərbaycanın bir sıra şəhərləri və bu şəhərlərdə mövcud olan məşhur şeylər haqqında da maraqlı məlumatları mövcuddur. O yazır: “...Sahilinə çıxdığımız ərazilər Müşkür adlanır və bura Şirvan vilayətinin və ya qədim Midiyanın tərkib hissəsidir. Ora Dərbənddən Xəzər dənizi boyunca Gilana qədər uzanır.... Ölkənin bütün ərazisi düyü, buğda, arpa, həmçinin bol məhsullu meyvələrlə zəngindir” [9, 610]. O Bakı haqqında məlumat verərək bildirir ki, Bakı düzənliyini əhatə edən dağları keçərək beş mil məsafə qət etdikdən sonra gəlib çatdıqları Xanəgah kəndi cürbəcür meyvələrlə zəngindir [9, 520]. Həmçinin o, Azərbaycanda ipək istehsalı ilə də bağlı maraqlı məlumatlara malikdir. A. Oleari qeyd edir ki, ilindən asılı olaraq burada 10 mindən 20 min taya qədər, yaxud 10 min soom (hər soom 2 taydan ibarətdir) xam ipək yığılır və 1 tay 216 funt hesab olunur. İl məhsuldar olduğunda Gilan 8 min tay, Mazandaran 2 min tay, Qarabağ 2 min tay ipək verir. Səyyah davam edərək yazır ki, Gürcüstanın nə qədər ipək verdiyi hesablanmamışdır və başqa yerlərdə də ipək boldur. Bu qədər xam ipəyin daxili tələbat üçün istifadə olunan hissəsi min taydan çox deyildir [9, 791]. Abşeronda neft hasilatına diqqət yönəldən A.Oleari yazır ki, xüsusi yağ olan neft Bakı ətrafı və Beşbarmaq dağı yaxınlığındakı axar bulaqlardan çox böyük miqdarda əldə edilir və tuluqlara doldurularaq satılmaq üçün ölkənin hər yerinə aparılır [9, 555]. A.Olearinin yazdığına görə, ən böyük gəmiqayırma tərsanələrindən biri Niyazabad kəndində yerləşirdi. Bu kəndin əhalisi üzərinə hər il şah xəzinəsi üçün bir-neçə gəmi qayırmaq mükəlləfiyyəti qoyulmuşdu.

Adam Oleari Dərbənd şəhəri haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Dərbəndi daha ətraflı təsvir edən A.Oleari yazır ki, şəhər üç hissədən ibarətdir. Ən yüksək hissə dağın zirvəsindəki qaladır. Cənubda burada yaşayır və ayrumlu, köyürş tayfalarından təşkil edilmiş, topla təmin edilmiş 500 döyüşçü tərəfindən qorunur. Orta hissə farslar (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur) tərəfin-

dən məskunlaşdırılıb və onun arxa hissəsi dağıdılmışdır. 2000 adımdan ibarət olan aşağı hissədə yaşayış binaları tamamilə yoxdur, az miqdarda bağ və əkin sahələri mövcudur [9, 486]. A.Oleari də tatarların Dərbənddə türk və ruslardan oğurlanmış uşaq və böyüklərin alveri ilə məşğul olduğunu göstərmişdir [9, 487]. Dərbəndə qul alverinin olması faktını XVII əsrin əvvəllərində İsgəndər bəy Münşi də təsdiq edir

Nəticə. Adam Olearinin səyahət qeydlərində Azərbaycan haqqında həddən artıq çoxlu sayda məlumatlar mövcuddur ki, bunların araşdırılması deyil, bir məqaləyə, silsilə bir neçə məqaləyə belə sığmaz. Verilən məlumatların təhlili Azərbaycan tarixinə dair bir çox məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verdiyi kimi Avropada Azərbaycan haqqında mövcud məlumatları da üzə çıxartmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk-qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: Avropa, 2015, 348 s.
2. Brancaforte E. C. Visions of Persia: mapping the travels of Adam Olearius. Harvard University Press, 2003, 235 p.
3. Containing a Compleat History of Muscovy, Tartary, Persia, and Other Adjacent Countries: with Several Publick Transactions Reaching Near the Present Times: in VII Books. John Starkey, and Thomas Basset. 1669.
4. Newman A.J. Safavid İran Rebirth of a Persian Empire. London and New York, 2006, 281 p.
5. Savory R.M. İran under the Safavids. London: Cambridge University Press, 1980, 277 s.
6. Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration. Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 218+130..
7. The Cambridge history of Iran: The Timurid and Safavid periods. Edited by P. Jackson, late by Lockhart L., Vol. VI, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, p. 1087.
8. The Voyages and Travells of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia: Begun, 1662, and Finish'd in 1669
9. Олеарий, А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Введение, перевод, примечания и указатель А.М. Ловягина. СПб.: Издание А.М.Суворина, 1906, 582 с
10. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Пер. П.П.Барсова. М.: ОИДР, 1870, 1156 с.
11. Путешественники об Азербайджане. т.1, Составил З.И.Ямпольский, Баку: АН Азерб. ССР, 1961, 497 с.

АДАМ ОЛЕАРИ, ЕГО ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ДНЕВНИК И ОПИСАНИЕ НЕКОТОРЫХ СВЕДЕНИЙ ОБ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

З.М.ГАСАНАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются путевые заметки Адама Олеария и некоторые реальные материалы по истории Азербайджана. Адам Олеарий был немецким ученым, математиком, географом и библиотекарем. Он стал секретарем посла, которого Фридрих III, гер-

цог Гольштейн-Готторпский, послал в шах империи Сефевидов и опубликовал две книги о событиях и наблюдениях во время своих путешествий. Важные исторические сведения о различных городах Азербайджана, таких как Шамахи, Дарбанд, Ардебиль, Казвин, были описаны в путевых дневниках Адама Олеария. Существуют различные переводы и распечатки этих дневниковых записей, которые автор использовал большинство из них для написания этой статьи.

Ключевые слова: Адам Олеари, Путешествие, Азербайджан, Империя Сефевидов, Шах Сафи

ADAM OLEARI, HIS DIPLOMATIC DIARY AND A DESCRIPTION OF SOME INFORMATION ON THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Z.M.HASANALIYEV

SUMMARY

The Paper deals with the travel accounts of Adam Olearius and some real materials on the history of Azerbaijan. Adam Olearius was a German scholar, mathematician, geographer and librarian. He became secretary to the ambassador sent by Frederick III, Duke of Holstein-Gottorp, to the Shah of Safavid Empire, and published two books about the events and observations during his travels. Important historical information on the different cities of Azerbaijan, such as Shamakhi, Darband, Ardabil, Qazvin had been described on the travel diaries of Adam Olearius. There are different translations and prints of these diary accounts the author used most of them for writing this paper.

Keywords: Adam Oleari, Travels, Azerbaijan, Safavid Empire, Shah Safi